

ՄԱՇՏՈՑ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԹԱՋԻՐՅԱՆ

ՇԻՐԱԿԻ ՎԱՆՔԵՐՆ ՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

իրակ անունը կապվում է Սարմատական ցեղախմբի անվան հետ, իսկ Գումայրի կամ Գյումրի քաղաքի անունը՝ Քրիստոսից առաջ է դարձում սարմատների կառուցած Գում-յաս քաղաքի անվան հետ:

Շիրակի մասին պատմահայր Մովսես Խոբենացին ավանդում է հետևյալը. «Արամայիս իր որդուն՝ րազմագավակ և շատակեր Շարային ամրողջ ազգով ուղարկում է մի մերձակա արգավանդ ու բերրի դաշտ, Հյուսիսային լեռան՝ Արագածի թիկունքում, որտեղ շատ ջրեր են հոսում, նրա անունով, ասում են, զավառը կոչվեց Շիրակ»: Ուստի թվում է, թե ճշտվում է գյուղացիների մեջ տարածված առասպելը, թե զԹՈՒՆՈՐը Շարայի որդուն է, բայց մեր ամբարները Շիրակի ամբարները չեն» (Մովսես Խոբենացի. «Հայոց պատմություն», Երևան, 1961, էջ 104):

Շիրակը պատմական Հայաստանի ղիսավոր զավառներից մին էր հետևյալ պատմական սահմաններով. հյուսիսից՝ Աշոցք—Տաշիր, արևելքից՝ Արագածոտն, հարավից՝ Թագրեանդ, արևմուտքից՝ Վանանդ:

Ըստ պատմահայր Մովսես Խոբենացու վկայության (նույն տեղում, էջ 128), Տրդատ Մեծը Շիրակը պարգևում է Կամսարականներին, որոնք կոչվում են նաև ռեհարք Շիրակայա: Շիրակում Կամսարականների ուստանը նրվանդաշատն էր, որը հետագայում կոչվում է Մարմիտ: Կամսարականների ժամանակ է, որ կառուցվում է Տեկորի հուսկայ տաճարը: Ախուրյանի աջ ափին, Բարձր Բլուրի վրա, շինված էր նաև Կամսարական-

ների հուսկայ զղյակը, որը Ե դարից ծանոթ էր որպես անառիկ ամրոց:

Ը դարի վերջին քառորդին, Կամսարականները, Շիրակը հանձնելով Բագրատունյաց նախարարության, տեղափոխվեցին Բյուզանդիա:

Բագրատունիներից հետո Շիրակը անցավ մի առժամանակ Զաքարյաններին: Այնուհետև Շիրակին տիրեցին մոնղոլները: 1639 թվականի պայմանագրով, Շիրակը անցավ Պարսիկներին, մինչև 1801 թվականը, երբ Վրաստանի հետ միասին Շիրակի մեծ մասը անցավ ռուսական տիրապետության տակ: Այնուհետև Շիրակը մի առժամանակ կոչվեց խնձոր դարձավ Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև, մինչև որ Թուրքմենչայի դաշինքով, 1828 թվականի փետրվարի 10-ին, Շիրակը անցավ ռուսներին:

Շիրակը հարուստ է պատմական հուշարձաններով, եկեղեցիներով ու անվանի վանքերով: Շիրակում են գտնվում հետևյալ վանքերն ու եկեղեցիները.

1. Տեկորի եկեղեցին, Հովհան Մանդակունի երանաշնորհ կաթողիկոսի օրոք, Մահակ Կամսարականի կողմից շինված է Ե դարում:

2. Դպրեվանք կամ Կարմիր վանք, է դարում ներսես Գ Շինող կաթողիկոսի օրոք, Թարսեղ ժոն վարդապետի կողմից հաստատված, իսկ Ժ դարում վերականգնված և ճանաչված իր վանական ուսումնարանով, ինչպես վկայում է Ասողիկը:

3. Հռոմոսի վանք կամ Խոջավանք, Անիի հյուսիս-արևելյան կողմը, կառուցված է Հռոմոս գետակի ափին, որը թափվում է Ախուրյան գետը: Ըստ Ասողիկի, ռե գաւառին Շիրակայ Հռոմոսին կոչեցեալ վանք շինե-

ցաւ ի ձեռն Յովհաննէսի, որ էր զարդարեալ յամենայն առաքինութիւն, ևս առաւել յողորմածութեան զարդաս: Պանդուխտների և ճանապարհորդների և առհասարակ կարոտյալների պատսպարումը այս վանքի ավանդութիւնն եղել է, որ մինչ ցայսօր երևի, վկայում է Ասողիկը: Վանքը առաջին անգամ շինվում է 936 թվականին՝ Աբաս թագավորի կողմից և վերանորոգվում Հովհաննէս Աբարատյանի կողմից: Լ. Ղ. Ալիշանը իր «Շիրակ» աշխատության մեջ հիշատակում է վանքի վանահայրերի անունները մինչև 1829 թվականը: Վերջինն է Ստեփանոս եպիսկոպոս Չախալյանը, որ և անցնում է արևելյան Շիրակ 1830 թվականին, իր հետ բերելով վանքի սրբությունները:

4. Արգիճա վանք: Խաչիկ Ա Արշարունի կաթողիկոսը (972—990) ըստ Ասողիկի, Տրդատ ճարտարապետի կառուցմամբ, զի մինչդեռ շինեաց գկաթողիկէ եկեղեցին վիմարդեան կոփածոյիւք, հաստահողոյս արձանք, զգմբեթարդ խորան երկնանման, հանդերձ ևս երեք եկեղեցեօքն նոյնածն հրաշատեսիլ լքնադագեղ յօրինուածովք: Հայրապետական Աթոռը նույնպես Աղթամարից փոխադրվեց Արգիճա խաչիկ կաթողիկոսի օրով: Վանքը հետագայում մնաց որպես վարդապետանոց, շարունակելով իր գործունեությունը որպես հայկական դպրոցի միջոցով:

5. Հովհաննէս Կաթողիկոս Դրասխանակերտեցի (պատմաբան), Ասողիկը, Սամվել Անեցի և Վարդան Բարձրաբերդցի կամ Արեւելի հիացմունքով են հիշատակում Մհերի կաթողիկէն, շինված 613—614 թվականներին, Դավիթ Սահառունի իշխանապետի կողմից: Օրհնական է նորա շինէր իսկ եկեղեցին գեղեցկալարմառ որ ի քաղաքագեղն Մրենա, Պատմիչները Մրենի կաթողիկէն կոչում են աշխարհահռչակ Կաթողիկէի բարձրաքանդակները հայտնի են:

6. Լեւինական քաղաքի Հյուսիս-արևմտյան կողմը, Ախուրյան գետի ափին, դեռևս այսօր կանգնած է մնացել Վահրամառեղ կոչվող գյուղի մոտերքում հռչակավոր Մարմաշեն վանքը, կառուցված Վահրամ Պահլավունի իշխանաց իշխանի կողմից Ժդարի վերջերին, ԺԱ դարում հայկական հորիզոնի վրա փայլող դպրոցներից մին է հանդիսացել Մարմաշենը: Վանքի արևմտյան աջ կողմում գտնվում է Վահրամ Պահլավունու, Անիի պաշտպանի դամբարանը:

7. Հառիճա վանքը Շիրակում հայտնի էր է դարից: Սարգիս ձուռնունով ժամանակի անվանի վարդապետներից մին դասախոսել է այնտեղ: ԺԱ դարում, թաթարների արշավանքի հետևանքով, անշքանում է վանքը:

Մի դար հետո Ջաքարե Ամիր սպասալարը, Ս. Գրիգորի փոքր մատուռին կից, կանգնում է Ս. Աստվածածին եկեղեցին հույկապ շինվածքով: Մինչև այսօր տաճարի արևելյան պատի վրա քանդակված կա Ջաքարե և Իվանե եղբայրների պատկերաքանդակը: Հետագայում, 1830 թվականին, Հոռոմոսի սուրբ ուխտի միաբանությունը տեղափոխման առթիվ, վանքը նորից վերակենդանանում է շնորհիվ Ստեփանոս եպիսկոպոս Չախալյանի ջանքերի:

Շիրակում հիշվում են նաև Արթիկի շրջանում մանավանդ հին ապերակները Մակողա վանքի, Հոգեվանքի և անվանի շինվածքով Իրեբուլի Ս. Աստվածածին եկեղեցու:

Շիրակի վերահիշյալ վանքերը եղել են հայ մշակութային զարգացման կարևոր օջախներ: Նրանք այսօր էլ հիացմունքով են դիմում, որպես հայկական ճարտարապետության նշանավոր կոթողներ:

1828—1829 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, Ադրիանուպոլիսի դաշնագրով արևմտահայերին իրավունք է տրվում գաղթել Ռուսաստանի սահմանները: Կարինի առաջնորդ Գարայետ արքեպիսկոպոս Ալվադյանի և Կարսի առաջնորդ Ստեփանոս արքեպիսկոպոս (Չախալյան) համակցյալի առաջնորդությամբ, մոտ 90 000 արևմտահայեր գաղթում են ռուսական սահմանները: Առաջին խումբը կարնեցի դաղթականների, քաղկացած 7 300 բնտանիքից, բնակվում է Ախալցխայի և Ախալքալակի շրջաններում: Երկրորդ խումբը, կարսեցիք, 2 500 բնտանիք, բնակվում է արևելյան Շիրակում:

Կայսերական կարգադրությամբ այս երկու հոգևոր առաջնորդների տեսչության է հանձնվում այդ շրջաններում բնակեցված նոր գաղթականությունը:

Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը հաստատվում է Հառիճայի վանքում, Հոռոմոս վանքի միաբանությամբ և իր հետ բերած եկեղեցական զարդ ու անոթեղենով: Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը հիշվում է որպես ժողովրդի առաջնորդ երրորդ նորոգության վանաղն Հառիճու, այն է, իբր 595 ամաց ամսյութեան այնորիկ, յաւուրս դաղթականացն անդր փոխադրեաց Օսմանեան սահմանաց յամի 1830, որ մաքրադարդեալ բազում աշխատութեամբ յաւերանացն դարաւոր ժամանակաց, արար տեղի բնակարան հոգեւորական ուխտի բարեզարդեալ զմենաստանն ընդ առաջնոյ կարգի բարեզարդութեամբ իւրոյն, — դրում է Արեւ վարդապետ Մխիթարյանց իր «Պատմութիւն մենաստան Հառիճոյ» փոքրածավալ աշխատության մեջ (1856, Տփղիս, էջ 42—43),

խակ «ի սմին ժամանակի ծերունի Պողոս վարդապետ Զաւատեան Կարնեցի, առաջնորդ Բասենայ, ընդ զաղթելոցն ժողովրդոց բարձեալ զկայս վանաց Հասան Ղալայի Ս. Աստուածածնի և զհրաշագործ պատկեր Եօթն վիրաց Աստուածածնի, անցանի ի սահմանս Ռուսաց ի Տայս, ուր վտարանդեամբ շգտեալ տնդի բնակութեան, դառնայ ի Շիրակ գաւառ յամի 1832 ի վանս Մարմարաշենայ յամայինս ի ժամանակին, ցանկացեալ մնալոյ անդէն» (էջ 36—37): Եվ Պողոս վարդապետ եկեալ յառաջնորդութենէ Բասենայ Հնձուց վանաց Հասան Ղալու, — ճշտում է նույն տեղում Արեւի վարդապետը:

Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը օգտվելով իր առաջնորդական իշխանութունից, միևնույն ժամանակ աչքի առչելու է նաև իր Մարմարաշենի վանքը գտնվում է ռուս-թուրքական սահմանի վրա, որտեղից Յոթ վիրաց հրաշագործ սուրբ պատկերը հեշտ է փախցնել վերստին իր նախկին վանքը, կամենում է այն փոխադրել Հառիճայի մենաստանը, պատճառաբանելով միաժամանակ, թե զաղթական ժողովրդի համար ծանր է միևնույն շրջանում երկու վանք պահել: Հովհաննես Ը Կարնեցին, Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի խնդրանքի վրա, հրամայում է Պողոս վարդապետին Յոթն վիրաց սուրբ պատկերով և վանքի բոլոր զարդերով ու անոթեղենով փոխադրվել Հառիճա վանք:

Յոթն վիրաց սուրբ պատկերի փոխադրումով ավելանում է Հառիճա վանքի նշանակությունը, թի սակս հրաշագործ պատկերին անգոր լինելով, լինի և մենաստանն Հառիճայ հուշակա տեղ ու փոխադրելի ողջոյն վիճակի Շիրակայ, ունելով դամն ողջոյն մեծագումար նուէրս շերմեռանդութեան ժողովրդոց (Արեւի վարդապետ, նույն տեղում):

Հիշատակված սրբապատկերը նկարվել է մագաղաթի վրա: Մագաղաթի մի երեսում պատկերվել է Փրկչի հարությունն նկարը, մյուս երեսում՝ Ս. Աստվածածինը նստած և ծնկներին Հիսուսի մարմինը՝ խաչից իջեցված: Արտասուքը ծորում է մալրանան ալքերից, իսկ սրտի վրա խրվել են յոթը սրբեր, չորսը՝ աշակղծում և երեքը՝ ձախակողմում: Տիրամոր սրտին խրված յոթը սրբեր յոթը վերքեր են բացել, խաչի վրա Հիսուսի արտասանած յոթ խոսքերով:

Ա.— Հայր, թո՛ղ դոցա, զի ոչ գիտեն գինչ գործին:

Բ.— Աստուած իմ, Աստուած իմ, ընդէ՛ր թողեր գիս:

Գ.— Այսօր ընդ իս իցես ի դրախտին:

Դ.— Կին դու, ահա որդի քո, և ահա մայր քո:

Ե.— Մարաւի եմ:

Զ.— Ամենայն ինչ կատարեալ է:

է.— Հայր, ի ձեռս քո անդեմ զճոցի իմ, հոսելով Յոթն վիրաց պատկերի մասին, Արեւի վարդապետը գրում է. «Հրաշագործ սուրբ պատկերն Եօթն վիրաց անուանեալ Աստուածածնի, նկարեալ որպէս տանդութեամբ ասի, ի Ղուկաս աւետարանէ» (նույն տեղում):

Զ. Ղ. Ալիշանն իր «Շիրակ» աշխատության մեջ գրում է. «Եկեղեցին Ս. Աստուածածնի նշանաւոր ուխտատեղի համարեալ է վասն Եօթն վիրաց անուանեալ պատկերին, զոր համարին նկարեալ ի Ղուկայ աւետարանէ և բերեալ ի Հայս ի Գրիգորէ Մագիստրոսէ» (էջ 155):

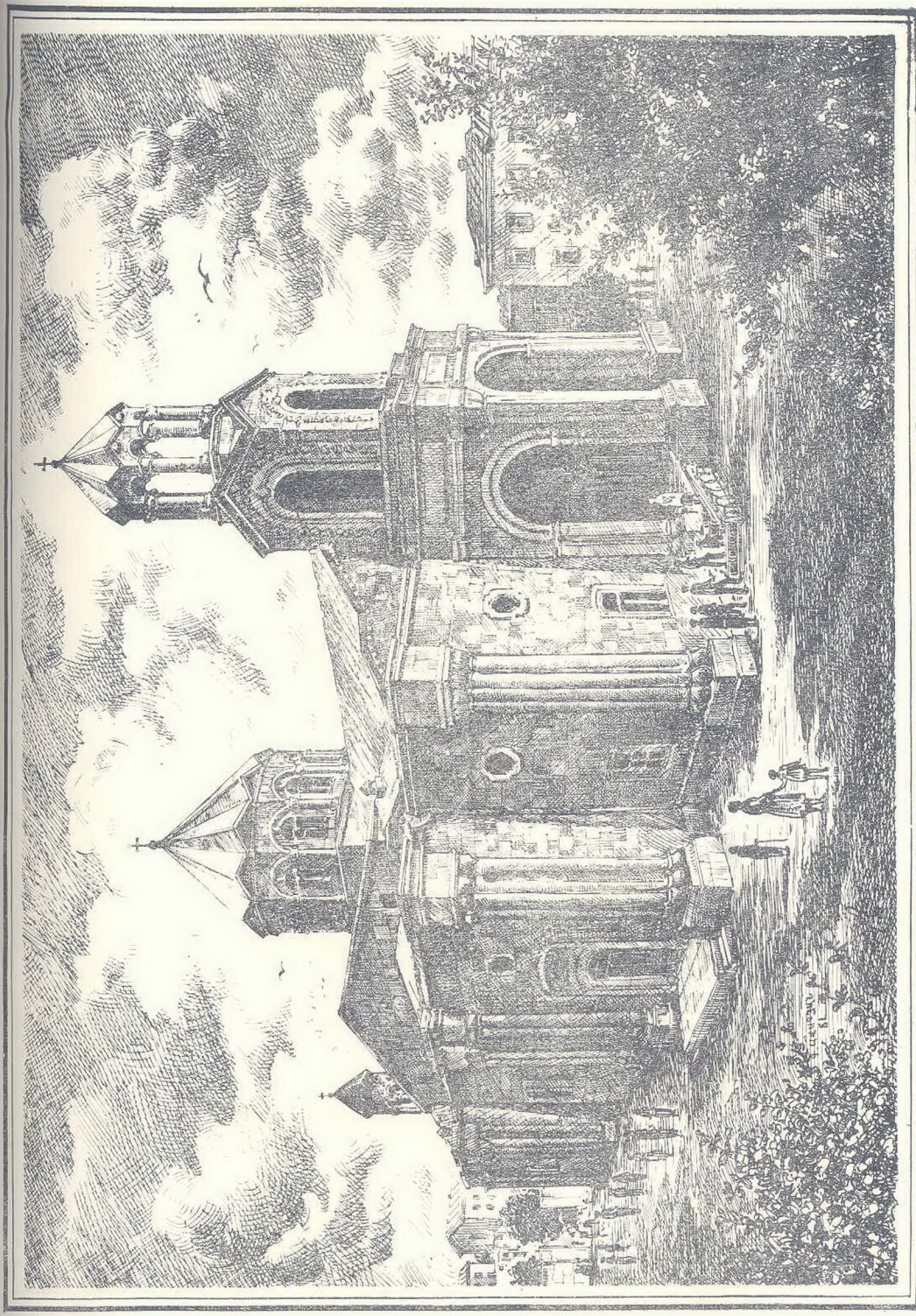
Հնձուց վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու կառուցման մասին գրի առնված ավանդույնն ըստ ընդամենի հիշատակությունների կտես Մովսէս Խորենացու, Հակոբ Կարնեցու, Ալիշանի և Զ. Ռսկյանի մոտ:

Հնձուց վանքն է պորոց և յիշատակէ Մովսէս Խորենացի, զոր հիմնարկեալ է Մեծն Ներսէսի կաթողիկոսին... Եւ ելեալ Ս. Հայրապետ... զնացեալ հասին ի գիւղն Հնձուց զէմ յարեւելս կոյս ի բարձրաւորակ տեղին և անդ բնակեալ նստան... Եւ ի գիշերին այնմիկ տեսիլ զարմանալի ետես Ս. Ներսէս յայտնապէս, որ Ս. Աստուածածին նստեալ զէմ յանդիման վէմին ծիրանազգեստ փայլակնացայտ... և ընդ լուսանալ առաւօտուն, հրամայեաց զօրացն քարինս բերել և էարկ հիմն եկեղեցույ ի նոյն տեղին... որ է մինչև ցայսօր հուշակաւոր և միաբանակեաց տեղիք, որ այժմ Կարմիր վանք կոչի և ունի յայն անապատ կուսանոցս:

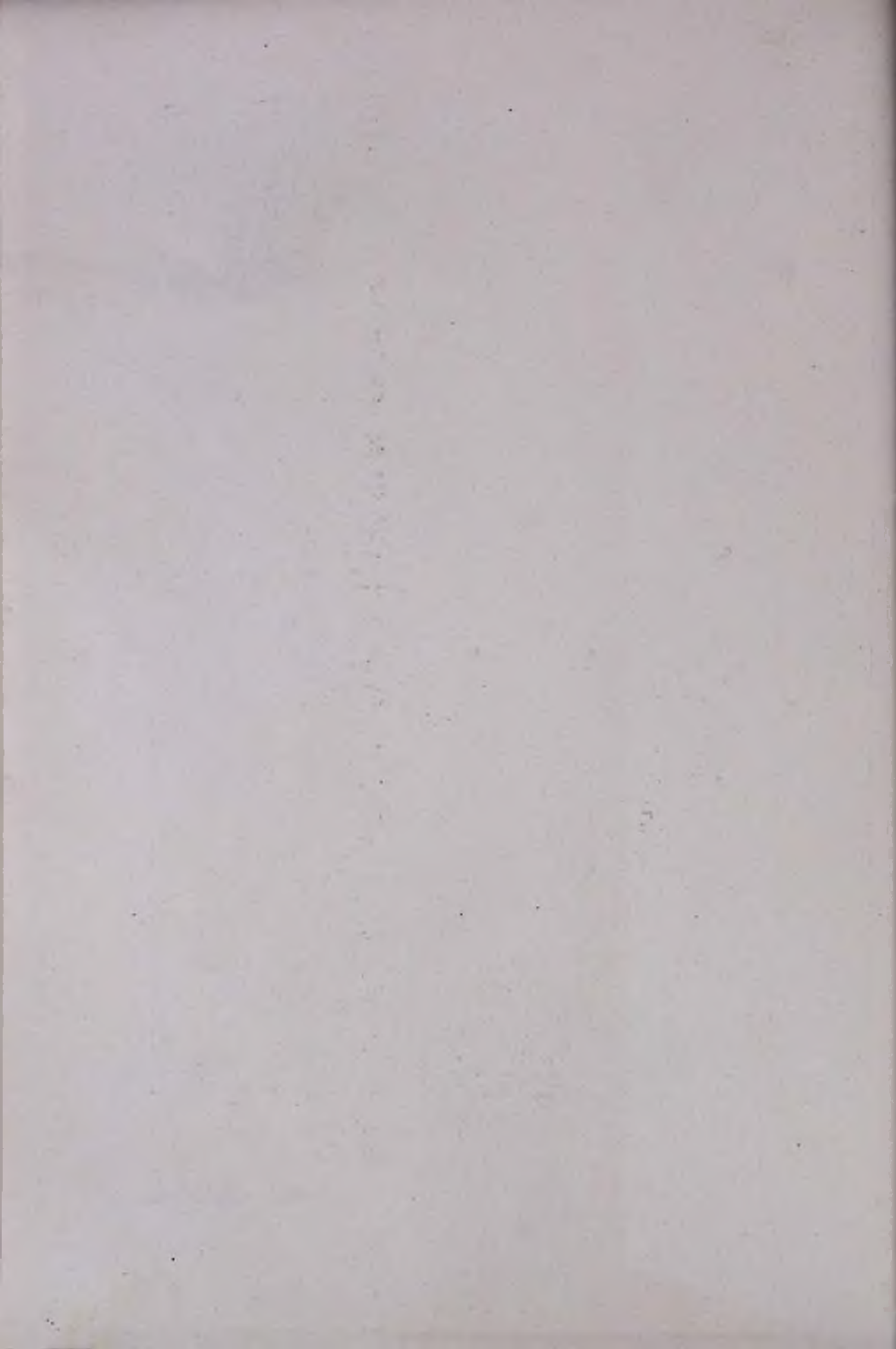
Զ. Ղ. Ալիշանն իր «Այրարատ» մեծածավալ աշխատության մեջ (էջ 21) գրում է. «Թի հիւսիսային արեւելակողման Հասանդալու լեռին Միրենեաց կառուցեալ է Բասենայ վանքն, անուանեալ Ս. Աստուածածին, այժմ Կարմիր վանք որպէս ասեն ի Գրիգոր Մագիստրոսէ: Փոքրիկ և հաստակառոյց եկեղեցու, երբեմն զմբեթաւոր՝ այժմ խարխելալ, առ որոյ դամբ ցուցանիւր կարծեցեալ գերեզման Մագիստրոսի և խաչ վէմ բազմաստիճան, եղծ գրով, զոր ոմն ի յետին առաջնորդաց տեղոյն ետ խախտել առ ի քննութիւն ինչս:

Հնձուց վանքը վերանորոգել է Գրիգոր Մագիստրոսը և նվիրել է վանքին նշանավոր հրաշագործ Եօթն վերքաւոր 1830-ական թվականներին, զաղթի ժամանակ, այդ նկարը բերվում է Շիրակ, ինչպես նշվեց:

Հիշատակության արժանի է պատմական հետեւյալ դեպքը: 1851 թվականի նոյեմբերին Ներսէս Ե Աշտարակեցի հոգևորական կաթողիկոսը հիվանդագին դրութեան մեջ գտնվելով, ցանկանում է համբուրել սուրբ պատկերը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՄԻՐ ԱՍՏՈՒՄՆԻ ԵԿԵՆԵՑԻ

Ուստի Ս. Էջմիածնի սինոդը հրամանագրում է Հառիճայի վանքի վերատեսուչներին՝ ձոթն վիրաց սուրբ պատկերը անհապաղ ուղարկել Ս. Էջմիածին, «պատշաճավայել հանդիսով փնամբ»։ Հրամանը բերող Շահ-պազյան Հակոբ վարդապետը, միանալով վանքի վերատեսուչների ու Տ. Նահապետի հետ, «ծխավորներով առաջանորդված, սուրբ պատկերը հասցնում են Ս. Էջմիածին» (տե՛ս «Հառիճայի վանական ընկ. հիշատակարան», Կ. Կոստանյան, Ալեքսանդրուպոլ, 1910, էջ 24)։

Այնուհետև 1840 թվականին մեծ հանդիսությամբ հիմք է դրվում (ենինականի Ս. Աստվածածին ավագ եկեղեցու և հոգևոր գլխորդի, որը հետագայում ավելի ընդարձակվում է և կոչվում Վիճակային ուսումնարան) Ավագ եկեղեցու կառուցումը տևում է 13 տարի։ Եկեղեցու կառուցումը բոլորովին շինված, 1852 թվականի հոկտեմբերի 27-ին, Ալեքսանդրուպոլի հոգևոր կառավարու-թյանը Ղուկաս արքեպիսկոպոսը Ս. Էջմիածնից հայտնում է, որ «ենթաես և կաթողիկոսն հարգելով Ալեքսանդրուպոլի հայ ժողովականների խնդիրը, բարեհաճեցավ Սի-րական աղա Գորոյանցի ձեռքով վերադարձնել Հառիճայի Ձոթն վիրաց սուրբ պատկերը, այն պայմանով, որ հոգևոր կառավարու-թյունն առժամանակ այն դնե նույն Ալեքսանդրուպոլի Ս. Աստվածածին ավագ եկեղեցում, մինչև իշխանությունն անե վախճանական տնօրինություն» («Հիշատակարան», էջ 25)։

Ձոթն վիրաց սուրբ պատկերը հաստատվում է եկեղեցու ձախակողմյան ավանդատանը։ Նշանակվում է լուսարար, սպասավորելու համար ուխտավորներին։ Այժմ էլ նկարը նույն տեղում է։

1858 թվականին միաժամանակ սկսվում է Ալեքսանդրուպոլի Ս. Փրկիչ և Ս. Նշան եկեղեցիների կառուցումը։ Ս. Փրկիչի կառուցողները նպատակ են դնում միջնադարյան անվանի հայ ճարտարապետ Տրդատի գլխի-գործոցը հանդիսացող Անիի Կաթողիկեի նմանությամբ կառուցել այն, իր նորա-

քանդակներով և երկնասլաց գմբեթով։ 1876 թվականին վերջանում է այս հույակապ կոթողը։ Ավելի շուտ է վերջանում Ս. Նշան եկեղեցու կառուցումը։ Ժարտարապետական կոթողներ հանդիսացող այս երեք եկեղեցիները կառուցվել են Ալեքսանդրուպոլի ջեր. մեռանդ հավատացյալ քաղաքացիների սրբաարուխ նվիրատվությամբ։

1891 թվականին Ս. Աստվածածին ավագ եկեղեցին հարստանում է քանդակազարդ ոսկեպոծ փակ խաչկալով, զարդարված սրբա-րանկարներով, ուր մասնավորաբար աչքի է ընկնում Ս. Սեղանի Աստվածամոր մեծ պատկերը, Հիսուս Մանուկը զրկում։ Այդ պատկերի վրա կարդում ենք, ոսկետողերով զրկված, հայտնի հայ տաղանդավոր մի վար-պետի անունը. պատկերի վերևում՝ «Փառ՛ւ ամենասուրբ ներսեղութեանն Հօր և Որդւյ և Հոգւյն Սբբոյ, որ զօրացոյց գտկաւ Վարդէս Սուրենեանց աւառտել զսա, ամէն։ Եւ արդ նկարեցաւ պատկերս Սբբոյ Աստուածածնի ըստ իմաստուն օրինակի և կաթողին ռնոյն նախնեաց մերոց ի նոր նախնեան. Հայոց ՌՅե»։ Իսկ պատկերի ներքևում հիշա-տակադրվել է. «Պատկերս յիշատակ է Ալեքսանդրապոլ քաղաքի նր.....նիրեց Աստուածածին աւագ եկեղեցւոյ մօր Դշիսմի հա-շատեանց Ասլանեանց, Իսին Տեառն 1891, ի Հայոց ՌՅե»։

Եկեղեցու զանգակատան առաջ կառուց-վում է աղբյուր հուշարձան՝ ի պետս հավա-տացյալ ուխտավորների։

Ս. Աստուածածին ավագ եկեղեցին եղել է առաջնորդանիստ եկեղեցի։ Ըստ Կ. Կոս-տանյանի անտիպ հուշերի, 1880-ական թվա-կաններին սույն եկեղեցին ունեցել է 31 ծխատեղ քահանա։

Ս. Աստվածածին ավագ եկեղեցին, շնորհիվ իր հաստատուն կառուցվածքի, լավ է պահպանվել։

Նորին Ս. Օծուխյուն Տ. Տ. Վազգեն Ա Հայ-րապետի օրով, 1958 թվականին, եկեղեցու տանիքը լրիվ ցինկապատվեց և ներսը ամ-րողջովին յուղաներկվեց, իսկ 1961 թվակա-նին եկեղեցու հատակը պատվեց խճանկարով։

